

NUTQIY FAOLIYATDA MORFOLOGIK PARADIGMA

Malikova Iroda

Samarqand davlat chet tillar instituti,

E-mail:malikovairoda71@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqola nutqiy faoliyatda morfologik paradigma tahliliga bag'ishlangan. Tilni sistema sifatida o'rganish kerakligi haqida gap boradi. Nutq faoliyatida morfologik paradigma tuzilmalarning tashkil etilishi, reallashuvi tahlillar orqali ko'rsatilgan. Nazariy fikrlarga asoslangan holda morfologik paradigmatika hodisasining voqelanishi tadqiq qilingan.

Tayanch so'z va iboralar: nutq faoliyati, paradigmatika, sintagmatika, flektiv shakllar, derivativ paradigma, morfofonologik, morfosintaktik.

Аннотация: Данная статья посвящена анализу морфологической парадигмы в речевой деятельности. Говорят, что язык следует изучать как систему. С помощью анализа показана организация и реализация структур морфологических парадигм в речевой деятельности. На основе теоретических соображений изучено явление морфологической парадигматики.

Ключевые слова и выражения: речевая деятельность, парадигматика, синтагматика, флективные формы, словообразовательная парадигма, морфонологическая, морфосинтаксическая.

Annotation: This article is devoted to the analysis of the morphological paradigm in speech activity. It is said that the language should be learned as a system. The organization and implementation of morphological paradigm structures in speech activity is shown through analysis. Based on theoretical considerations, the phenomenon of morphological paradigmatics has been studied.

Key words and word expressions: speech activity, paradigmatics, syntagmatics, inflectional forms, derivational paradigm, morphophonological, morphosyntactic.

Morfologiya tilshunoslikning so'zlarning ichki tuzilishi va shakllanishi bilan shug'ullanuvchi bo'limidir. Morfologik paradigma deganda so'zning zamon, son, egalik, kelishik va shaxs kabi grammatik kategoriyalarga asoslangan flektiv shakllar yig'indisi tushuniladi. Morfologik paradigmmani o'rganish til ichidagi so'z shakllarining shakllanishini tartibga soluvchi tizimli qonuniyatlar va qoidalarni tushunishga imkon beradi.

Paradigmatik munosabatlar o'xshashlikka asoslangan munosabatlardir. Ular bir-biri bilan birikmaydigan, ammo bir-birini almashtirib kela oladigan unsurlarni birlashtiradi. Paradigmatik munosabatlar ba'zan faqat til hodisalarining birikish imkoniyatlarinigina namoyish etadigan sintagmatik munosabatlarga qaraganda ma'nodorroq, mazmundorroqdir [1:45]. V.G.Gakning bu fikrlariga to'liq qo'shilmamiz. Til sistemasi tuzilishi va ishlashi uchun ham paradigmatik munosabat muhim ahamiyat kasb etadi. So'zlarning ichki tuzilishi va ularning grammatik xususiyatlarini ochishda morfologik paradigmatlar muhim vazifa bajaradi. Morfologik paradigma tushunchasi, so'zning turli xil flektiv va hosila shakllarini ifodalaydi. Shu jihatdan morfologik paradigmatlarni o'rganishning ahamiyati nihoyatda katta.

Paradigmatik bog'lanish fonema, morfema, leksema, konstruktsiya kabi til birliklarini kishi xotirasida "zanjirsimon" tarzda ushlab turadi. Natijada ulardan birining eslanishi u bilan bog'langan boshqa birliklarni yodga tushiradi, shu yo'l bilan til birliklarining xotirada dastlabki kichik sistemalarga uyushuvi ta'minlanadi [2:36]. Morfologik paradigmatlar ichidagi qoliplar, qoidalar va o'zgarishlarni tahlil qilish va ularning filni o'zlashtirish, qayta ishlash va tipologiyaga ta'sirini muhim. Morfologik paradigmatlar fleksiya paradigmatlar, derivatsion paradigmatlar kabi turlarga bo'linadi.

Fleksiya paradigmatlariga zamon, son va shaxs kabi grammatik xususiyatlarni ko'rsatish uchun so'zlarni o'zgartirishni o'z ichiga olgan fleksiya hodisalarini kiritamiz. Zamon, son va shaxs kabi grammatik kategoriyalar fleksiya paradigmatlarini shakllantiradi.

Til birliklarining paradigmatik va sintagmatik munosabatlarini o'rganish til sistemasi va uning amalda qo'llanilishi masalasi talqini uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, til strukturasi voqeligi asosida uning birliklarining paradigmatik va sintagmatik munosabati yotadi [3:87]. Sintagmatik munosabatlar yaqinlikka (bog'liqlikka) asoslangan munosabatlardir. Shu bois ham ular unsurlarni o'zaro bog'laydi. Bunda unsurlar o'zaro bog'lanadi., ammo biri ikkinchisini almashtirib kela olmaydi, chunki ular turli sinflarga mansub hodisalardir [1:45].

Derivatsion paradigmatlarga prefikslar, qo'shimchalar yoki boshqa morfemalarni qo'shish orqali yangi so'zlarni shakllantiradigan morfologik vositalarni kiritamiz. Derivativ paradigmatlar so'z yasalishiga qaraganda ancha keng ma'noda tushiniladi. Tildagi barcha affiksial morfemalar derivativ paradigmatlar hosil qilish jarayonida ishtirok etadi.

Morfologik va morfositaktik o'zgarishlar morfologik paradigmatlar tizimini hosil qiladi. Morfologik paradigmatlar so'z shakllarining yaxlitligini

saqlash uchun fonologik yoki sintaktik o'zgarishlarni o'z ichiga oladi. Unli tovushlar uyg'unligi, undoshlar almashinishi, kelishik qoliplari kabi hodisalar morfologik paradigmalarni shakllantiradi.

Tillardagi morfologik paradigmalardagi tipologik o'zgarishlar morfologik paradigmalarda har xil tillarda turlicha bo'lishini taqozo qiladi. Flektiv, agglyutinativ va izolyatsiyalovchi tillarda turli xil morfologik paradigmalarni ko'ramiz.

Demak, til elementlari til xotirasida paradigma til munosabat hosil etib yashasa, nutqiy birliklar birin-ketinlik "zanjiri"da – sintagmatik aloqada yuzaga keladi. Shuning uchun paradigmaticani tasvirlashda til elementlari tik joylanadi, nutq elementlarini tasvirlashda esa uning qismlari yotiq yo'nalishda joylanadi [2:36].

Nazarimizda, nutqiy faoliyatning ishlashi barobarida, til qurilishi shakllantirishda morfologik paradigmalarda orqali morfo-sintaktik modellar hosil qilinadi. Morfo-sintaktik modellar o'rganish barobarida, morfologik paradigma tushunchasini chuqurroq o'rganishingiz mumkin. Paradigma so'zning flektiv shakllarini ifodalashini, uning zamon, son, kelishik, egalik va shaxs kabi grammatik kategoriyalarini ifodalashdagi rolida ko'ramiz. So'zlarning ichki tuzilishi va ularning grammatik xususiyatlarini tushunish uchun morfologik paradigmalarni o'rganishimiz lozim.

Nutqiy grammatik ma'no ifodalashga xoslanish jarayonida leksik, leksik-morfologik, fonetik va sintaktik usulda grammatik ma'no bildiruvchi vositaga aylanadigan birliklarni tekshirish lug'at boyligidagi so'zlarning tarixiy evolutsion taraqqiyoti hamda ularning derivatsion qonuniyatlari xususida qimmatli ma'lumotlarni yuzaga chiqarishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi [4:95]. Nutqiy grammatik ma'no ifodalashga xoslanish filning barcha qatlamlariga tegishlidir. Darhaqiqat, nutqiy faoliyat jarayonida leksik, leksik-morfologik, fonetik va sintaktik usulda grammatik ma'no bildiruvchi vositalar paradigmasi hosil qilinadi. Grammatik ma'no bildiruvchi vositalar til va nutq birliklarining sintagmatik aloqaga kirishish uchun muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Grammatik ma'no bildiruvchi vositalar nafaqat nutqqa xos, ular nutqiy jarayonda voqelanadi.

Sintagmatik aloqalarni faqat nutqqa xos deb aytish qo'pol xato bo'lur edi. Sintagmatik aloqaga kirishish qobiliyati, imkoniyati til birliklarida mujassamlangan bo'ladi. Chunonchi, predmetlikni ifodalovchi leksema son kategoriyasi morfemalari bilan sintagmatik aloqaga kirisha oladi, lekin [-roq] morfemasi bilan xuddi shunday aloqaga kirisha olmaydi. Shuningdek, [kel-] fe'li nisbat, mayl, zamon kabi kategoriyalarning morfemalari bilan sintagmatik aloqa hosil qila oladi, lekin otlarga mansub son va egalik

morfemalari bilan bog'langan olmaydi. Ko'rinib turibdiki, sintagmatik munosabat nutqda ro'yobga chiqsa ham, bunday munosabatga ega bo'lish imkoniyati til birliklarida mujassamlashgan bo'ladi. Shunday qilib, til va nutq birliklari orasidagi muhim farqlardan yana biri til birliklarining tanlanishga imkon beradigan paradigmalarda, nutq birliklarining esa tanlanish asosida birin-ketinlikda birlashadigan hosilalar sintagmalarda voqe bo'lishidir [2:36-37].

Bu o'rinda shuni alohida ta'kidlash kerakki, turli lingvistik matnlarda morfologik paradigmalarning xilma-xilligini, o'ziga xos xususiyatlarini morfologik vositalarning turlichaligi bilan izohlashadi. Morfologiya yoki leksik funksional grammatika kabi generativ lingvistik ramkalar morfologik paradigmalarning tuzilishi va tashkil etilishida muhim rol o'ynaydi. Kognitiv va funksional nazariyalar morfologik paradigmalarda bilan bog'liq kognitiv jarayonlar va ularning til qurilishini hosil qilishi va uni tushunishimizdagi ahamiyati orqali ochiladi. Ushbu istiqbollarda morfologik paradigmalarda kuzatilgan model va o'zgarishlardan anglashiladi. Morfologik paradigmalarni o'rganish tilni o'zlashtirish va bolalarda morfologik kompetentsiyani rivojlantirishni tushunishimizga yordam beradi.

Morfologik paradigmalarda fleksiya va derivatsion paradigmalarda kabi bir nechta turlarga bo'linadi. Turli tillarda uchraydigan turli xil fleksiya paradigmalarda fleksiya paradigmalarga kiradi. Bunda grammatik xususiyatlarni ifodalash uchun paradigma ichida sodir bo'ladigan morfologik o'zgarishlar ma'lum bir so'zni paradigma tarkibiga kiritish imkonini beradi. Hozirgi zamon fe'lining shaxs-son paradigmasi a'zolari umumiy morfologik belgilarga (shaxs va son) ega bo'lib, bu birliklarni bir jinsli qiladi va ularni paradigma tarkibiga kiradi. Masalan: *o'qiyapman, o'qiyman, o'qiyotirman, o'qiyamiz, o'qiysan, o'qiyotirmiz* kabi.

Har bir so'z shakllarida bu xususiyatlar maxsus birikmada amalga oshiriladi. Bir so'zning grammatik shakllaridan tashkil topgan morfologik paradigmadagi qo'shimcha olish munosabatlari ham kuzatiladi. So'z shakllarining paradigmasi lug'aviy ma'no umumiylik va so'z shakllarining har birida o'zgarib turadigan grammatik ma'no umumiylik asosidagi paradigma sifatida uchraydi. Bu esa masala tadqiqatiga ikki xil yo'nalishda yondashish lozimligini ko'rsatadi: ma'no mushtarakligi asosida va grammatik shakllar bir xilligi asosida. Ammo har ikki yo'nalishda ham paradigma a'zolarining har biri o'zicha sistemani, ular o'rtasidagi o'zaro munosabat esa strukturani taqozo etishiga ko'ra mazkur yo'nalishlar o'rtasida mushtaraklik ham mavjud. Ular ana shu xususiyatlariga ko'ra sistem-struktur tilshunoslik shug'ullanishi lozim bo'lgan alohida muammolarni tashkil etadi.

Derivatsion paradigmalar orqali til leksikasi kengayadi, bu morfologiyaga va uning yangi so'zlarni yaratishdagi rolga katta hissa qo'shadi. Prefikslar, qo'shimchalar yoki boshqa morfemalarning qo'shilishi orqali so'z turkumlari shakllanadi. Morfologik paradigmalarni boshqaradigan qonuniyatlar va qoidalar yangi paradigmalar tashkil qilinishiga yo'l ochib beradi. Morfologik paradigmalar fonologik yoki sintaktik o'zgarishlarni o'z ichiga oladi. Unli tovushlar uyg'unligi, undoshlar almashinishi, assimilyatsiya yoki kelishik shakllari kabi hodisalarni inobatga olish zarur. Morfologik paradigmalar turli tillarda o'zgaradi.

Agglyutinativ yoki ajratuvchi tillar turli til turlarini va ularning morfologik paradigmalar tipologik farqlarini yuzaga keltiradi. Paradigmalarning murakkabligi, shaffofligi va muntazamligi nuqtai nazaridan tipologik o'zgarishlar uchraydi. Turli tipologik xususiyatlarga ega tillar morfologik burilish va hosilalarni taqozo qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. V.G.Gak Fransuz tili nazariy grammatikasi. Morfologiya. Fransuz tilidan Ibodulla Mirzayev tarjimasini. –Samarqand, 2022. –538 b.
2. Ne'matov H., Bozorov O. Til va nutq. Risola. – Samarqand: SamDU, 2021. –48 b.
3. Краснов Ф.А. Парадигматический и синтагматический аспекты фразеологии // Вестник КPCУ, № 2, 2003. –С.87.
4. Karimova G. O'zbek tilida grammatikalizatsiya hodisasi. – Toshkent, 2010. –104 b.